

راهزنی در دوره قاجار

علل و زمینه‌ها

از ابتدا تا انقلاب مشروطه (۱۲۱۰-۱۳۲۴ ق)

دکتر سید بابک روح‌الامینی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

زمستان ۱۴۰۱

روح‌الامینی، سیدبابک، ۱۳۶۰ -
راهزنی در دوره قاجار؛ علل و زمینه‌ها: از ابتدا تا انقلاب مشروطه (۱۲۱۰-۱۳۲۴ ق) / سیدبابک روح‌الامینی. - قم:
پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۱.
هشت، ۱۸۵ ص: مصور - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۶۵۱: تاریخ اسلام؛ ۱۳۷)
ISBN: 978-600-298-448-7
بها: ۷۵۰۰۰ ریال
فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.
کتابنامه. ص. [۱۷۳] ۱۷۹؛ همچنین به صورت زیرنویس.
نماینه.
۱. راهزنان--ایران--تاریخ--قرن ۱۳ ق. ۲. Brigands and robbers--History--Iran--19-20th century. ۳. ایران--تاریخ--قاجاریان، ۱۱۹۳-۱۳۴۴ ق. ۴. Iran--History--Qajars, 1779-1925. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. از ابتدا تا انقلاب مشروطه (۱۲۱۰-۱۳۲۴ ق).
DSR ۱۳۱۵
۹۵۵/۰۷۴
شماره کتابشناسی ملی
۹۰۶۴۰۹۶

راهزنی در دوره قاجار، علل و زمینه‌ها از ابتدا تا انقلاب مشروطه (۱۲۱۰-۱۳۲۴ ق)

مؤلف: دکتر سید بابک روح‌الامینی

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: زمستان ۱۴۰۱

تعداد: ۳۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ۷۵۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.
قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵
تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰
www.rihu.ac.ir info@rihu.ac.ir
فروشگاه اینترنتی: http://rihu.ac.ir/fa/book
مرکز یخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظرگرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی علیه‌السلام، بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۶۵۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

این اثر به عنوان منبع درس «تاریخ تحولات ایران در دوره قاجاریه» برای دانشجویان رشته تاریخ در مقطع کارشناسی قابل استفاده است.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می داند از تلاش های مؤلف محترم اثر، دکتر سیدبابک روح الامینی نیز از ارزیاب محترم، دکتر حسن زندیه سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

پیشگفتار..... ۱

فصل اول: کلیات تحقیق

بیان مسئله.....	۵
سؤال اصلی.....	۶
سؤالات فرعی.....	۶
فرضیه‌ها.....	۶
روش انجام تحقیق.....	۷
اهداف تحقیق.....	۷
ضرورت تحقیق.....	۸
سازماندهی پژوهش.....	۸
پیشینه تحقیق.....	۹
نقد منابع و مأخذ.....	۱۱
منابع تاریخ نگارانه.....	۱۱
منابع غیرتاریخ نگارانه.....	۱۴
سفرنامه‌ها.....	۱۵
تلگراف‌ها.....	۱۷
روزنامه‌ها.....	۱۸
گزارش‌ها و اسناد.....	۱۸
جرم و تعاریف آن.....	۲۰
جرایم علیه امنیت و آسایش عمومی.....	۲۳
راهزنی تعاریف و مفاهیم.....	۲۶
راهزنی (قطاع الطريق) در حقوق کیفری ایران.....	۲۸

فصل دوم: راهزنی در طول دوره قاجار علل و زمینه‌ها (۱۲۱۰-۱۳۲۴)

۳۱ راهزنی در دوره اول قاجار (۱۲۱۰-۱۲۶۴)
۵۰ راهزنی در دوره ناصری (۱۲۶۴-۱۳۱۳ ق)
۶۶ راهزنی در دوره مظفری تا مشروطیت (۱۳۱۳-۱۳۲۴ ق)

فصل سوم: انواع گروه‌های راهزن

۷۳ مقدمه
۷۴ ۱. ایلات و عشایر
۷۵ ترکمانان و راهزنی در خراسان
۹۲ بلوچ‌ها
۹۶ بختیاری‌ها، و سایر ایلات مناطق مرکزی (اصفهان، فارس)
۱۰۸ ایلات سایر مناطق
۱۱۷ ۲. دسته‌های راهزن
۱۲۲ ۳. راهزنان وابسته به حکومت، خوانین و بزرگان محلی

فصل چهارم: جغرافیای راهزنی

۱۲۷ مقدمه
۱۲۸ راهزنی در راه‌های مذهبی
۱۳۲ راهزنی در راه‌های تجاری

فصل پنجم: راهزنی و راهکارهای مبارزه با آن در دوره قاجار

۱۴۱ قراسواران
۱۴۵ حکام شهرها
۱۵۶ سپردن امنیت به رؤسای ایلات و خوانین
۱۶۷ ساخت قلعه و استحکامات دفاعی
۱۷۱ نتیجه‌گیری
۱۷۳ کتابنامه

نمایه‌ها

۱۸۱ نمایه اشخاص
۱۸۳ نمایه مکان

تقدیم به پدر و مادر مهربانم، به پاس حمایت‌های بی‌دریغشان

پیشگفتار

نبود یک حکومت قوی و نیروی انتظامی کارآمد باعث به وجود آمدن مشکلات متعدد امنیتی در ایران دوره قاجار گردیده بود. یکی از مهم‌ترین این معضلات وجود و حضور راهزنان در سراسر قلمرو ایران آن زمان بود. کمتر مسافری بود که در طول دوره قاجار به آسانی بتواند در راه‌ها و محورهای مواصلاتی کشور تردد امنی داشته باشد. راهزنان در تمامی راه‌های کشور حضوری مداوم داشتند و تقریباً تمامی گذرگاه‌های کشور قلمرو اعمال قدرت این افراد به حساب می‌آمد. به نظر می‌رسد که همین امر باعث شده بود که در فرمان‌های حکومتی که برای حکام مختلف صادر می‌شد لزوم برخورد با راهزنان و تأمین امنیت طرق و شوارع همواره مورد توجه حکومت مرکزی قرار گیرد و لزوم برخورد با راهزنان و امنیت طرق و شوارع یکی از مهم‌ترین بندهای هر فرمان به حساب می‌آمد.

در دوره قاجار برخورد با راهزنان یکی از مؤلفه‌های سنجش میزان موفقیت هر حاکم در انجام وظایف حکومتی خویش محسوب می‌شد. موفقیت در برخورد با راهزنان به عنوان موفقیت حاکم و ازدیاد راهزنی در قلمروی هر حاکمی نشانگر ضعف حاکم و دلیلی برای تغییر حکام به حساب می‌آمد. در واقع تأمین امنیت راه‌ها و مبارزه با راهزنی و راهزنان به عنوان یکی از مهم‌ترین مشخصه‌های حکمرانی مطلوب محسوب می‌شد. شاید از همین رو بود که مورخان به هنگام نوشتن از خدمات شاهان و حکام قاجار برقراری نظم و امنیت در طرق و شوارع را یکی از مهم‌ترین خصوصیات پسندیده آنان به حساب می‌آوردند.

از سوی دیگر، راهزنی به عنوان یکی از جرائم علیه امنیت در نظام حقوقی ایران دوره قاجار جرم‌انگاری شده بود و مجازات سنگینی برای مرتکبان آن در نظر گرفته شده بود برخوردهای

خشنی که با راهزنان انجام می‌شد نیز در هیمن چارچوب قابل توجیه است. در این دوره راهزنان عمدتاً در محل وقوع جرم به شیوه‌های مختلف اعدام می‌شدند. با تمامی این تفاسیر و علی‌رغم انجام کیفرهای سخت برای راهزنان باز هم شاهد تداوم راهزنی در طول دوره قاجار بودیم. با توجه به اهمیت موضوع راهزنی در دوره قاجار در نوشتار پیش رو سعی شده تا جرم راهزنی و علل وقوع و تداوم آن در طول دوره قاجار مورد بررسی قرار گیرد. از این رو ابتدا گزارشی از وقوع راهزنی‌ها در دوره حکومت آغا محمدخان قاجار، فتحعلی‌شاه، محمد شاه، ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه ارائه می‌شود و در گام بعد مهم‌ترین علل وقوع و تداوم این جرم تحلیل می‌شود. گروه‌های راهزن، و جغرافیای وقوع این جرم و شیوه‌های مجازات و همچنین مکانیزم‌های حکومت قاجار برای مبارزه با راهزنی از مهمترین مواردی است که در نوشته پیش رو به آن پرداخته شده است.

نوشتار حاضر حاصل انجام پژوهشی است که به همت بنیاد ملی نخبگان و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه به‌عنوان طرح سربازی اینجانب مورد تصویب قرار گرفت. حمایت‌های بی‌دریغ حجت‌الاسلام والمسلمین رمضان محمدی، مدیر محترم گروه تاریخ اسلام پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و پیگیری‌های اثربخش جناب آقای اسماعیل یارمحمدی کارشناس محترم گروه، نقش کلیدی در به انجام رسیدن این پژوهش داشته است، مرهون محبت‌ها و مساعدت‌های این عزیزان هستم.

در اینجا بر خود لازم می‌دانم تا مراتب قدرشناسی و سپاس خویش را از تمامی معلمان و استادانی که تا کنون افتخار شاگردی آنان را در مراحل مختلف زندگی تحصیلی داشته‌ام را ابراز دارم. این سعادت نصیب شد که طی دوران تحصیل در دانشگاه فرصت بهره‌مندی از زلال چشمه جوشان دانش استادان به نام تاریخ در دانشگاه تهران و دانشگاه تربیت مدرس را داشته باشم که بدینوسیله از همه آن گرانمایه‌گان تشکر می‌کنم. در طول دوره تحصیل این بخت نصیب شد که در هر سه مقطع کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری در محضر استاد ارجمند، دکتر غلامحسین زرگری‌نژاد شاگردی کنم، احاطه استاد بر تاریخ ایران دوره قاجار و نکته‌سنجی‌های مثال‌زدنی ایشان همواره برایم درس آموز و الهام‌بخش بوده است.

حضورم در مقطع دکتری تاریخ در دانشگاه تربیت مدرس فرصت مغتنمی برایم به ارمغان آورد تا از محضر اساتید بزرگوار تاریخ آن دانشگاه بهره‌برم. شاگردی در محضر سه استاد سرآمد

و شاخص در حوزه مطالعاتی خود این فرصت را به من داد که در حد وسع خویش خوشه‌چین خرمن دانش این عزیزان باشم. هر یک از این اساتید گرانقدر چشم‌اندازی نو و بکر به رویم گشودند و نکات و ظرایفی ارزشمند از ایشان آموختم. فرای ارزش‌های علمی هر کدام از این اساتید، عطوفت فقید سعید دکتر صادق آینه‌وند، شرافت دکتر سید هاشم آقاجری و انسانیت دکتر سید محمد حسین منظورالاجداد را هیچ‌گاه از یاد نخواهم برد.

در طول سال‌های دوستی و آشنایی راهنمایی‌ها و همدلی‌های دوست عزیزم دکتر صادق حیدری‌نیا همواره برایم کارگشا و راهگشا بوده است از ایشان سپاسگزارم. از دوست و برادر عزیزم دکتر سید مهدی حسینی تقی‌آباد به خاطر تمامی همراهی‌ها، همفکری‌ها و محبت‌هایش تشکر ویژه‌ای دارم.

همچنین وظیفه خویش می‌دانم که مراتب قدردانی‌ام را از مسئولان محترم کتابخانه مرکزی، مرکز اسناد و تأمین منابع علمی دانشگاه تهران ابراز دارم به خصوص مسئولان تالار ایران‌شناسی که امکان دسترسی به منابع ارزشمند حوزه تاریخ ایران را برای اینجانب و دیگر پژوهشگران مشتاق فراهم آورده‌اند. در زمان نگارش این طرح سیدهانی مظفری‌نیا، مسئول وقت تالار ایران‌شناسی، همراهی‌های ارزشمندی داشت برای ایشان آرزوی تندرستی و بهروزی دارم.

بابک روح‌الامینی

فصل اول

کلیات تحقیق

بیان مسئله

جرم و مجازات به‌عنوان یک پدیده اجتماعی، در اکثر جوامع رواج داشته است. شاید مهم‌ترین خاصیت جرم، نسبی بودن آن باشد. در واقع، باید عنوان نمود که جرم یک پدیده شفاف و ایستا نیست. چهره‌ای که در گذشته از جرم ترسیم می‌شد، اغلب با مفهومی امروزی آن تاحدی متفاوت است. امروزه در مفهوم و ماهیت جرم تغییراتی به وجود آمده و از سویی دیگر، با تغییر و تحولاتی که در جوامع به وجود آمده، مفهوم و ماهیت جرایم و مجازات نیز تغییر کرده است. با مطالعه بر روی جرایم در طول دوره‌های مختلف، روشن‌ترین دستاورد همانا سرشت نسبی بودن آنهاست. این حقیقت که جرایم و شیوه‌های کیفر آنان از مکانی به مکان دیگر و از زمانی تا زمان دیگر متفاوت است، انکارناپذیر می‌نماید. در واقع، این مقوله ارتباط تنگاتنگی با ساختارهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و مذهبی هر جامعه‌ای دارد.

در ایران نیز مانند دیگر کشورها و جوامع، شاهد بروز انواع مختلفی از جرایم و همچنین اجرای مجازات گوناگون در ادوار مختلف تاریخی هستیم که مطالعه بر روی آنها می‌تواند گام مهمی در جهت شناخت بهتر مناسبات آن جامعه بردارد. راهزنی نیز یکی از همین جرایم است. راهزنی و غارت کاروان‌ها، در دوره قاجار پدیده‌ای مرسوم به حساب می‌آمد، به‌گونه‌ای که تقریباً در تمامی جغرافیای ایران آن دوره اتفاق می‌افتاده است. این امر باعث شده بود که عمده مردم با معضلی و مشکلی به نام راهزنان و راهزنی مواجه باشند. راهزنان همچنین گرفتاری‌های فراوانی برای حکام قاجار به وجود آورده بودند و حضور و رفتار آنان پیامدهای اجتماعی و اقتصادی فراوانی برای حکومت و جامعه ایران قاجار فراهم آورده بود. با وجود برخوردهای مقطعی و

گاهی خشونت‌بار حکام در طول دوره قاجار، کماکان راهزنان حضوری فعال در محورهای مواصلاتی ایران داشتند. اینکه به‌رغم این برخوردها به چه دلیل راهزنان و راهزنی به حیات خود در عرصه اجتماعی ایران دوره قاجار ادامه می‌دادند، نیاز به پژوهشی تاریخی دارد؛ از این‌رو، در پژوهش حاضر، سعی می‌شود تا زمینه‌ها و علل وقوع راهزنی و تداوم آن در ایران دوره قاجار مورد تعلیل قرار گیرد.

سؤال اصلی

۱. رواج راهزنی در دوره قاجار معلول چه علل و عواملی بود؟

سؤالات فرعی

۱. عمده‌ترین گروه‌هایی که در دوره قاجار دست به راهزنی می‌زدند کدام‌ها بودند؟ ۲. پراکندگی جغرافیای راهزنی بیشتر در کدام مناطق بود؟

فرضیه‌ها

فرضیه اول: به‌طورکلی در دوره قاجار علل اقتصادی و ضعف ساختار امنیتی نظام حکومتی و فقدان نیروی نظامی متمرکز از مهم‌ترین علل رواج این پدیده به حساب می‌آیند که در این بین عوامل اقتصادی به‌ویژه خشکسالی‌ها و مشکلات معیشتی از مهم‌ترین عللی بود که باعث تشکیل گروه‌های راهزن و انجام این عمل در مناطق مختلف کشور می‌شد.

فرضیه دوم: در دوره قاجار با سه تیپ مختلف از راهزنان مواجه هستیم، گروه اول ایلاتی و عشایر که به‌طور مداوم در طول دوره قاجار اقدام به راهزنی می‌کردند. راهزنی برای بعضی از این ایلات شیوه معیشت اصلی آنان به حساب می‌آمد. این ایلات به‌طور مداوم و تحت هر شرایطی اقدام به راهزنی و غارت کاروانیان می‌کردند. دسته دوم ایلات و عشایری که دامداری شیوه تولید آنان بود، اما در برخی از مواقع و به‌ویژه در فصل خشکسالی و به علت مشکلات مالی و اقتصادی که برای مردم ایل به وجود می‌آمد، دست به راهزنی می‌زدند. این ایلات در زمان‌هایی که کشور با بحران‌های امنیتی و خلع قدرت مواجه می‌شد نیز فعالیت‌های خود در زمینه راهزنی را گسترش می‌دادند.

کلیات تحقیق ۷

دومین گروه عبارت بودند از افرادی با پیشینه‌های مختلف اجتماعی با غلبه طبقه فرودست جامعه که به علل مختلف با تشکیل دسته‌های راهزن اقدام به راهزنی می‌کردند. ترکیب این افراد نیز متفاوت بود و در میان آنان الواط، محکومان به اعدام، زندانیان فراری، افراد شهری طبقه فرودست، روستاییان و... به چشم می‌خوردند. این افراد راهزنی را پیشه رسمی خود قرار داده بودند. سرنوشت نهایی آنان عمدتاً دستگیری و اعدام به شیوه‌های گوناگون بود. دسته سوم دسته‌های راهزن را سربازان حکام مناطق مختلف تشکیل می‌دادند که به علل مختلف از جمله نرسیدن موجب مقرر و معمولاً با اطلاع حکام دست به راهزنی و غارت کاروانیان و مناطق یکجانشین می‌زدند. از آنجاکه این افراد خود بخشی از نهادهای انتظامی محسوب می‌شدند، معمولاً با برخورد سختی روبه‌رو نمی‌شدند.

فرضیه سوم: راهزنی پدیده‌ای بود که در طول دوره مورد بررسی این پژوهش تقریباً در تمامی مناطق جغرافیای ایران به وقوع می‌پیوست. اما در این بین، راه‌های تجاری و زیارتی بیش از دیگر مناطق ایران در معرض وجود دسته‌های راهزن قرار داشتند. شاهراه تجاری در جنوب و همچنین شاهراه تهران به خراسان به‌عنوان عمده‌ترین مسیر مذهبی ایران بیشتر در معرض راهزنی قرار داشت. وجود ترکمانان در راه خراسان، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین دسته‌های راهزنی، خود به‌عنوان یکی از مهم‌ترین علل ازدیاد راهزنی در راه خراسان بود، از سوی دیگر، ایلات ساکن در مناطق مجاور راه بوشهر به شیراز نیز عمدتاً دست به غارت کاروان‌های این مسیر می‌زدند. به‌نظر می‌رسد، راه خراسان و راه شیراز به تهران بیشتر از سایر مناطق ایران در معرض راهزنی قرار داشته است.

روش انجام تحقیق

پژوهش‌های تاریخی عمدتاً با استناد به منابع و مأخذ نوشته می‌شوند، از این‌رو، در پژوهش حاضر با تکیه بر منابع سعی در ترسیم فضای کلی راهزنی در دوره قاجار شده، شیوه جمع‌آوری داده‌ها کتابخانه‌ای و شیوه تحلیل داده‌های تبیین تاریخی است.

اهداف تحقیق

دوره قاجاریه در تاریخ ایران پایه‌گذار برخی تحولات است که دارای ابعاد مختلف سیاسی،

اقتصادی، اجتماعی و مذهبی است. به تبع همین اهمیت است که تحقیقات مختلفی درباره این دوره انجام شده است. در این پژوهش، سعی بر آن است که ابتدا تصویری روشن از پدیده راهزنی در دوره قاجار ارائه و در گام دوم با دیدی تاریخی علل وقوع راهزنی و مهم‌ترین علل و عواملی که باعث تداوم راهزنی در دوره قاجار گردید، تحلیل و علت‌یابی شود.

ضرورت تحقیق

معرفی و شناخت جرایم و تعلیل و علت‌یابی ریشه‌های وقوع آن امری است که کمتر مورد توجه اصحاب تاریخ قرار گرفته است، جالب آنکه پژوهشگران حوزه‌های دیگر علوم انسانی، مانند حقوق و جامعه‌شناسی، نیز کمتر با دیدگاه تاریخی به این مسئله توجه کرده‌اند. از این رو، جای خالی پژوهش‌هایی که با دیدی تاریخی به مسئله وقوع جرم و علل آن بپردازند، احساس می‌شود. پرواضح است که وقوع جرایم در جوامع مختلف ارتباط تنگاتنگی با ساختارهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی هر جامعه‌ای دارند. شناخت زمینه‌های وقوع جرایم می‌تواند فرایند شناخت ما را از جوامع بهتر سازد و به شناخت از جوامع عمق بیشتری بدهد. از سوی دیگر، نگاه تاریخی به جرایم می‌تواند گام مهمی در تدوین مطالعات تاریخ حقوقی ایران و نظام قضایی کشور بردارد. از این رو، پژوهش حاضر از سه منظر قابل طرح است.

الف) تا کنون پژوهشی مستقل و جدی درباره راهزنی به‌عنوان یکی از جرایم ایران عهد قاجار انجام نشده است؛

ب) از جنبه بررسی تاریخ قاجاریه و شناخت گوشه‌ای از حیات اجتماعی ایران در این عهد؛

ج) از جنبه شناخت نظام‌مند جرایم مرسوم در این دوره.

سازماندهی پژوهش

این پژوهش در پنج فصل تدوین می‌شود، فصل اول، دربرگیرنده کلیات تحقیق است. در فصل دوم، به مبحث راهزنی در طول دوره مورد بررسی پرداخته می‌شود، فصل سوم، به معرفی انواع گروه‌های راهزن اختصاص دارد. فصل چهارم این پژوهش، به بررسی جغرافیای وقوع جرم راهزنی می‌پردازد. و در فصل پایانی مکانیسم‌ها و راهکارهای برخورد با پدیده راهزنی توسط حکومت قاجار بررسی شده است.

پیشینه تحقیق

هرچند که جرم و مجازات از جمله موضوعاتی است که در همه جوامع وجود داشته، اما شناخت نظام مند و علمی این پدیده در قرون متأخر رواج یافته و عمر تحقیقات انجام گرفته بر روی این موضوع در ایران به چندین دهه پیش می‌رسد. مطالعه درباره جرایم و مجازات‌ها می‌تواند به شناخت گوشه‌ای از حیات اجتماعی جامعه مورد مطالعه کمک نماید. لذا این موضوع در تحقیقات تاریخ اجتماعی، جایگاه ویژه‌ای دارد. در ایران، مطالعات انجام شده درباره جرم و مجازات عمدتاً توسط جامعه‌شناسان و حقوق‌دانان صورت می‌گیرد و کمتر این موضوع توسط مورخان بررسی شده است. تحقیقات جامعه‌شناسان درباره جرایم و مجازات‌ها بیشتر متوجه دوره‌های معاصر بوده و حقوق‌دانان نیز بیشتر از منظر حقوقی و مناسبات علم حقوق به این مقوله پرداخته‌اند و هر دوی این دسته از پژوهشگران به بررسی جرایم و مجازات‌ها در ادوار مختلف تاریخ ایران کمتر توجه نشان داده‌اند، از این رو، جای تحقیقاتی از منظر تاریخی بر حول این مسئله بیش از پیش احساس می‌شود. بیشتر تحقیقات انجام گرفته در خصوص جرایم و مجازات‌ها در ذیل مطالعات تحولات قضایی ایران در دوره قاجاریه جای می‌گیرد. بر این اساس، آنچه در این تحقیقات در کانون توجه بوده، بیشتر مسائل و تحولات قضایی است، اما در کنار آن به انواع جرایم و گاهی به مجازات‌های انجام شده در آن دوره اشاره می‌شود؛ این اشارات هم عمدتاً به صورت گذراست و ارتباط جرایم و مجازات‌ها را با بافت اجتماعی مورد بررسی قرار نمی‌دهند. به‌طور مشخص درباره راهزنی در دوره مورد بررسی این پژوهش، تحقیق جداگانه‌ای تاکنون انجام نگرفته است.

در میان مقالات فارسی چندین مقاله با موضوع راهزنی تاکنون به نگارش درآمده است، مقاله سلیمان طهماسبی با عنوان «صعالیک خراسان و نقش آنها در تحولات سیاسی ایران»^۱ یکی از آنهاست. همان‌طور که از نام مقاله برمی‌آید، تمرکز نویسنده بر شناسایی صعالیک خراسان در قرون اولیه است که با موضوع مورد مطالعه این پژوهش از منظر زمانی و محتوایی تفاوت فراوانی دارد.

مقاله دیگری با عنوان «بررسی پدیده راهزنی در سده هشتم هجری با تأکید بر روایات صفوة

۱. طهماسبی، «صعالیک خراسان و نقش آنها در تحولات سیاسی ایران»، ادبیات و علوم انسانی (دانشگاه بیرجند)، شماره ۴، ص ۸۱-۹۶.

الصففا» اثر یزدان فرخی و دیگران،^۱ پدیده راهزنی و حیات اجتماعی راهزنان را در دوره پیشاصفوی و با تکیه بر کتاب صفوة الصفا مورد بررسی قرار داده، هرچند که این مقاله اثری درخور توجه است، اما به‌طور مستقیم به موضوع مورد بحث ما نپرداخته است.

مرتضی نورایی در مقاله با عنوان «راهزنی در جاده‌های ایالت اصفهان و اتباع بیگانه»^۲ به بررسی تبعات راهزنی در راه‌های اصفهان پس از انقلاب مشروطه و به هنگام شروع جنگ اول جهانی پرداخته است که در نوع خود اثری قابل تأمل محسوب می‌شود.

تنها مقاله‌ای که در آن به‌طور مشخص به پدیده راهزنی در دوره قاجار – و آن هم در دوره ناصری – پرداخته شده مقاله‌ای است با عنوان «بررسی جرایم اقتصادی در دوره ناصری»^۳ از محمد حسن رازنهان و دیگران. نویسندگان مقاله اقدام به ارائه فهرستی از جرایمی کرده‌اند که به ظن آنان جزو جرایم اقتصادی جای می‌گیرند. امری که با طبقه‌بندی رایج علمای حقوق از جرایم اقتصادی چندان تطابق ندارد. در این مقاله نیز به شکلی گذرا تنها راهزنی در دوره ناصری مورد توجه قرار گرفته و در آن خبری از علت‌یابی وقوع این جرم و جرایم مشابه آن به شکلی منظم و ساختارمند دیده نمی‌شود و در آن تنها گزارشی کوتاه درباره راهزنی در دوره ناصری ارائه شده است. مقاله دیگری که در ارتباط موضوعی با مسئله مورد پژوهش ما به نگارش درآمده، اثر غلامحسین زرگری‌نژاد و نرگس علی‌پور به‌عنوان «ترکمن‌ها و بردگی ایرانیان در عصر قاجار از آغاز تا انعقاد عهدنامه آخال» است که در این مقاله اشاره‌ای به راهزنی ترکمن‌ها در راه خراسان و اسیربری آنان شده است.^۴

-
۱. فرخی و خسرویگی، «بررسی پدیده راهزنی در سده هشتم هجری با تأکید بر روایات صفوة الصفا»، تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، شماره ۱۰، ص ۱۲۱-۱۴۴.
 ۲. نورانی، «راهزنی در جاده‌های ایالت اصفهان و اتباع بیگانه»؛ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان (مطالعات و پژوهش‌های دانشکده ادبیات و علوم انسانی)، شماره ۳۶ و ۳۷، ص ۱۵۱-۱۸۲.
 ۳. رازنهان و دیگران، «بررسی جرایم اقتصادی در دوره ناصری (۱۲۶۴-۱۳۱۳/۱۸۴۷-۱۸۹۶م.)»، پژوهش‌های تاریخی، شماره ۲۸، ص ۶۱-۸۲.
 ۴. زرگری‌نژاد و علی‌پور، «ترکمن‌ها و بردگی ایرانیان در عصر قاجار از آغاز تا انعقاد عهدنامه آخال»، تاریخ اسلام و ایران، سال ۱۹ دوره جدید شماره ۲، پیاپی ۷۷، ص ۲۳-۴۶.

نقد منابع و مأخذ

از آنجاکه حوزه این تحقیق تکیه‌اش بر تاریخ دوره قاجاریه است، برای شناخت بهتر این موضوع ناگزیر از استفاده از منابع متعددی هستیم که به تحولات این دوره از منظرهای مختلف پرداخته‌اند. بر این اساس، در این تحقیق، از منابع متنوع، اعم از منابع تاریخ‌نگارانه و غیرتاریخ‌نگارانه استفاده می‌شود. ۱. منابع تاریخ‌نگارانه مراد از منابع تاریخ‌نگاری آن بخش از متونی است که صرفاً با هدف نوشتن تاریخ به نگارش درآمده‌اند. ویژگی بارز این دست از کتب پرداختن به وقایع تاریخ سیاسی سلسله‌های تاریخی در ادوار مختلف است. تاریخ‌های سلسله‌ای، تاریخ‌های محلی و تاریخ‌های عمومی عمده این دست از منابع را تشکیل می‌دهند؛ ۲. منابع غیرتاریخ‌نگاری: مراد از این اصطلاح آن بخش از منابعی است که هدف اصلی از تولید آنان نوشتن تاریخ نبوده است، اما در آن اطلاعات تاریخی ذکر شده است. سفرنامه‌ها، خاطرات افراد، متون ادبی، متون فقهی رسالات انتقادی، رسالات اجتماعی، روزنامه‌ها، اسناد و مدارک آرشیوی، اسناد تصویری {عکس‌ها، کارت پستال‌ها و نقاشی‌ها} در این بخش جای می‌گیرند. در این پژوهش سعی شده که از هر دوی این دست از منابع به‌منظور تحلیل و تعلیل وقایع استفاده مناسب صورت گیرد. این دست از منابع اطلاعات بیشتری درباره موضوع مورد پژوهش به پژوهشگر ارائه می‌کند. ویژگی بارز این نوع از منابع پرداختن بیشتر به وقایع مختلف تاریخ اجتماعی از منظرهای گوناگون است. عمده این منابع همان‌طور که گفتیم نه با هدف پرداختن به تاریخ سیاسی، بلکه گزارش‌هایی هستند از وقایع اتفاق افتاده در دوره قاجار، که در این بین سفرنامه‌ها، تلگراف‌ها، و گزارش‌هایی که از سوی حکام به مراکز ایالتی و یا پایتخت فرستاده می‌شد، حجم بیشتری از اطلاعات مرتبط با موضوع این پژوهش را در خود جای داده‌اند و در طول فرایند تحقیق حجم وسیعی از اطلاعات مرتبط با موضوع از این منابع استخراج شد.

منابع تاریخ‌نگارانه

از آنجاکه تمرکز این دست از منابع، بیشتر بر روی تحولات سیاسی در ادوار مختلف بوده، لذا وقایع سیاسی، جنگ‌ها، کشاکش‌های قدرت، دسیسه‌های سیاسی و موارد از این نوع که در حوزه قدرت و معادلات آن جای می‌گیرند. بخش مهمی از محتویات این آثار را به خود

اختصاص داده‌اند. مطالعه این‌گونه از منابع می‌تواند اطلاعات مفیدی پیرامون مرتکبان جرایم علیه امنیت و چگونگی مجازات این افراد در اختیار ما قرار دهد. هرچند در استفاده از این منابع می‌بایست این امر را مد نظر قرار داد که اکثر قریب به اتفاق این کتب با ملاحظات سیاسی به نگارش درآمده‌اند، اما با این وجود این آثار منابع مفیدی در جهت شناخت جرایم سیاسی و مجازات‌های مرتکبان آنها به حساب می‌آیند. در ادامه اشاره کوتاهی به مهم‌ترین این منابع خواهیم کرد.

برای بررسی وقایع منتج به روند قدرت‌گیری آغامحمدخان قاجار در ایران، منابع دوره زندگی از اهمیت بالایی برخوردار هستند. این منابع حاوی اطلاعات مهمی از فرایند به قدرت رسیدن خان قاجار و درگیری‌های متعدد وی با خوانین زندگی است. در این آثار مواردی درباره وقوع راهزنی در فاصله فترت - ما بین مرگ کریم‌خان تا به قدرت رسیدن آقامحمدخان - ذکر شده است.

احسن التواریخ: احسن التواریخ ساروی مهم‌ترین متن برای بررسی وقایع دوره آقامحمدخان قاجار به حساب می‌آید. در این کتاب به ناامنی‌هایی که به تبع مرگ کریم‌خان در کشور به وجود آمد و کشاکش‌های خوانین در سراسر کشور اشاره شده است. ساروی گزارش‌های دقیقی از برخورد خان قاجار با ترکمانان و راهزنی ترکمن‌ها در راه خراسان ارائه کرده است.

اشرف التواریخ: نوشته محمدتقی نوری تاریخ سیاسی است که وقایع خراسان در دوره حکومت شاهزاده محمدولی میرزا را دربرمی‌گیرد. در این کتاب گزارش‌های مهمی درباره وضعیت سیاسی خراسان در نیمه اول حکومت قاجار منعکس شده است. از این رو، این کتاب منبع خوبی برای بررسی تاریخ وقایع خراسان در صدر دوره قاجار به حساب می‌آید. اطلاعات این کتاب درباره نحوه مواجهه خوانین خراسان با راهزنان درخور دقت است. جلد اول این کتاب - که وقایع را تا سال ۱۲۲۱ق. پوشش می‌دهد - به کوشش سوسن اصیلی در سال ۱۳۸۶ در تهران چاپ شده است.

ناسخ التواریخ: اثر محمدتقی لسان‌الملک سپهر که تاریخ عمومی دوره قاجار به حساب می‌آید. سپهر خود جزء منشیان و مستوفیان دربار قاجار بوده و ناسخ التواریخ وقایع دوره قاجار را تا سال ۱۲۷۲ق. در خود جای داده است. اطلاعات کتاب برای بررسی تاریخ دوره قاجار تا اوایل دوره ناصرالدین‌شاه حائز اهمیت است. این کتاب موارد متعددی از وقوع راهزنی‌ها و

شورش‌های خوانین و ایلات و اقدام به راهزنی و ناامن کردن جاده‌ها و محورهای مواصلاتی کشور را منعکس کرده است.

روضه الصفا: هدایت نیز به مانند سپهر تاریخ عمومی که تاریخ‌الاول ۱۲۷۴ق. تداوم پیدا می‌کند. از آنجاکه هدایت جزء اعضای دربار قاجار بود، اطلاعات وی درباره برخی از وقایع سیاسی درخور توجه است. افزون بر این، کتاب هدایت اطلاعات مهمی درباره وقایع ده سال اول حکومت ناصرالدین‌شاه را در خود جای داده و منبع خوبی برای شناخت وقایع آن دوران است. آخرین تصحیح کتاب توسط جمشید کیانفر در ۱۵ مجلد به سال ۱۳۸۰ در تهران چاپ شده است.

از میان تواریخ دوره ناصری نمی‌توان به راحتی از کنار آثار محمدحسن خان اعتمادالسلطنه گذر کرد در میان آثار متعدد او تاریخ منتظم ناصری که به شکل سال‌شمار نوشته شده حائز اهمیت است. در این کتاب آنجا که وقایع هر ساله ایران را پوشش می‌دهد اشاراتی نیز به راهزنی و مبارزه با راهزنان توسط حکام هر منطقه شده است.

از دیگر کتبی که اطلاعات مهمی درباره دوره ناصری در خود دارد، حقایق الاخبار خورموجی است. حقایق الاخبار نیز که به شکل سال‌شمار نوشته شده، وقایع مهم سیاسی را سالانه در خود منعکس کرده به‌ویژه درباره سال‌های ابتدایی حکومت ناصرالدین‌شاه مطالب مهمی دارد. غارت‌ها و راهزنی‌هایی که در این سال‌ها اتفاق افتاده در این کتاب منعکس شده است.

مرآة الواقیع مظفری: نوشته ملک‌المورخین سپهر از منابع مهم شناخت دوره مظفری به حساب می‌آید. این کتاب که به صورت سال‌شمار نوشته شده و مطالب مهمی درباره راهزنی و مبارزه با آن توسط حکام در دوره مظفری را در خود جای داده از سویی دیگر اطلاعات جالبی درباره نهادها و ساختارهای انتظامی دوره مظفری در این کتاب منعکس شده که به‌منظور شناختن تحولات امنیتی دوره قاجار حائز اهمیت است. این منبع برای شناخت دوره مظفری از اهمیت بالایی برخوردار است.

افضل التواریخ: از غلامحسین افضل‌الملک شیرازی متخلص به ادیب متوفی به ۱۳۴۸ق. تاریخی است در باب نخستین سال‌های سلطنت مظفرالدین‌شاه که وقایع را از سال ۱۳۱۳ تا ۱۳۱۷ق. پوشش داده است. از این رو، درباره سال‌های ابتدایی حکومت مظفرالدین‌شاه اطلاعات

مهمی دارد. به‌ویژه در این کتاب می‌توان به تحولاتی که پس از جانشین شدن حکام در مناطق مختلف اتفاق افتاد پی برد که این تحولات چه تأثیری بر روی ترتیبات امنیتی مناطق و مبارزه با راهزنی داشتند.

منابع غیرتاریخ‌نگارانه

بخش دیگری از منابع مورد استفاده در این تحقیق را منابع غیرتاریخ‌نگارانه تشکیل می‌دهند. خاطرات، اسناد، تلگراف‌ها و روزنامه‌ها از مهم‌ترین منابعی هستند که در این گروه جای می‌گیرند.

خاطرات: در دوره قاجار شاخه دیگری بر تاریخ‌نگاری ایران افزوده شد که خاطره‌نگاری و وقایع‌نگاری‌هایی بود که عمدتاً توسط رجال سیاسی به رشته تحریر در می‌آمد. عمده خاطرات به نگارش در آمده در این دوره دربردارنده مطالب مهمی درباره تاریخ سیاسی و اجتماعی دوره قاجار می‌باشند. در ادامه چند اثر مهم از این خاطرات معرفی می‌شود.

روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه: پیش از این به آثار اعتمادالسلطنه اشاره شد. در میان آثار اعتمادالسلطنه روزنامه خاطرات وی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه وقایع را تا سال ۱۳۱۳ق. دربر دارد و تقریباً حاوی خاطرات روزانه محمدحسن خان اعتمادالسلطنه است. محمدحسن خان به‌عنوان یکی از افراد مورد اعتماد دربار ناصری مدت طولانی در دستگاه حکومت ناصرالدین‌شاه به خدمت مشغول بود و از این‌رو، در جریان بیشتر وقایع اتفاق افتاده در آن زمان بود. کتاب خاطرات اعتمادالسلطنه منبع مهمی درباره بررسی تاریخ اجتماعی دوره قاجار در دوره ناصری به حساب می‌آید. وی اطلاعات مهمی درباره راهزنان و دستگیری آنان در مناطق مختلف و برخوردهایی که با آنان می‌شد به دست می‌دهد. به‌ویژه درباره آن دست از خوانین و بزرگانی که دست به راهزنی می‌زدند و پس از دستگیری به تهران منتقل می‌شدند. وی همچنین درباره دخالت مقامات حکومتی در ازدیاد راهزنی نیز مطالبی درخور توجه ارائه کرده است.

خاطرات حاج سیاح: کتاب خاطرات سیاح حاوی اطلاعاتی از زندگانی حاج سیاح محلاتی از منظر تاریخ اجتماعی، به‌ویژه اطلاعات مناسبی درباره مبارزات منورالفکرها از یک‌سو و همچنین شرح جالبی درباره نحو برخورد حکومت با این بخش از مجرمان جرایم علیه

امنیت مطرح می‌کند. حاج سیاح گزارش جالبی از نوع مجازات راهزنان در شیراز ارائه کرده است.

سفرنامه‌ها

در دوره قاجار با توجه به گسترش ارتباط بین ایران و کشورهای غربی، سیل وسیعی از سیاحان و مأموران سیاسی به ایران سرزیر شدند و از اکثر این افراد امروزه سفرنامه‌های باقی مانده که حاوی مطالب فراوانی درباره وقایع تاریخ اجتماعی ایران هستند. بیشتر این سفرنامه‌نویسان تجربه‌های مستقیم خود از مسافرت در راه‌های ایران را به نگارش در آورده‌اند که در این بین، برخی از آنان تجربه رویارویی مستقیم با راهزنان را داشته‌اند. اطلاعات سفرنامه‌نویسان اروپایی از ایران از اوایل دوره فتحعلی‌شاه تا پایان دوره مورد بررسی تداوم پیدا می‌کند. در بیشتر این سفرنامه‌ها مطلب مهمی پیرامون موضوع مورد پژوهش یافت می‌شود.

سفرنامه اولویه: نویسنده در اوایل دوره قاجار به ایران سفر کرده و اطلاعات مناسبی درباره وضعیت امنیتی راه‌ها و اقدامات انجام‌شده به‌منظور مبارزه با راهزنی ارائه کرده است. به‌ویژه از وضعیت قراسواران و اقدامات آنان به‌منظور تأمین امنیت راه‌ها سخن به میان آورده است.

سفرنامه پولاک: سفرنامه وی از منابع مهم پیرامون تحقیق در اوضاع اجتماعی تهران در دوره ناصری به حساب می‌آید. افزون بر این، پولاک اطلاعات دقیق و جامعی در مورد نظام حقوقی ایران ارائه می‌کند. اطلاعات وی درباره نحوه اجرای اعدام‌ها بسیار حائز اهمیت است. دقت پولاک در ذکر جزئیات تاریخ اجتماعی مردم تهران دوره ناصری ستودنی است و به گفته‌های وی اعتبار خاصی می‌بخشد.

سفری به دربار صاحبقران: اثر ارزشمند هنریش بروگش آلمانی است که در میان سفرنامه‌هایی که مستشرقان در مورد ایران نوشته‌اند، از اهمیت بسزایی برخوردار است. بروگش در سال ۱۸۵۹م. به‌عنوان مستشار دولت پروس به ایران آمد. اقامت او در ایران تا سال ۱۸۶۱م. به طول انجامید و پس از بازگشت به آلمان در همان سال این سفرنامه را نوشت. این اثر حاوی حوادث اواسط سلطنت ناصرالدین‌شاه است و نسبت به دیگر سفرنامه‌ها کمتر اغماض‌های سیاسی در آن دیده می‌شود و حاوی تصویری از اوضاع اجتماعی و اقتصادی ایران است. او وضعیت سربازان و تعدیات و اجحافات را که در مورد آنها اعمال می‌شد، به‌خوبی نشان

می‌دهد و همچنین اطلاعات سودمندی درباره وضعیت امنیت در دوره مورد بررسی و ناامنی در راه‌ها و دزدی و راهزنی‌هایی که اتفاق می‌افتاد، در آن دیده می‌شود. نویسنده، خود از نزدیک شاهد بسیاری از وقایع و رخداد‌های این کتاب بوده و به همین دلیل این اثر جز یکی از مهم‌ترین سفرنامه‌های عصر ناصری محسوب می‌شود.

از خراسان تا بختیاری: سفرنامه هانری رنه دالمانی اطلاعات مهمی درباره تاریخ اجتماعی ایران در اواخر دوره مظفری در خود جای داده است. وی آنجا که درباره فرهنگ و رسوم ایرانی صحبت می‌کند فصلی را نیز به نظام حقوقی ایران در آن دوره اختصاص داده و از محاکم شرعی، عرفی، آیین دادرسی و نظام کیفری ایران صحبت می‌کند. دالمانی جزو افرادی است که در طول سفر خود تجربه مواجهه با راهزنان را داشته و وقوع راهزنی در راه‌های ایران را شرح داده است.

سفرنامه دکتر ویلز: سفرنامه ویلز از آن منظر حائز اهمیت است که اطلاعاتی درباره ایالت فارس و حکام آن و جرایم اتفاق افتاده در آن منطقه، به‌ویژه راهزنی‌های فارس ارائه می‌دهد. ویلز خود در یکی از سفرهایش توسط راهزنان بختیاری اسیر شد و از محدود کسانی است که با راهزنان از نزدیک برخورد داشته و گزارش جالبی از نحوه راهزنی، کمینگاه‌ها، برخورد راهزنان با اسرا و چگونگی واکنش حکومت به این افراد را ذکر کرده است. افزون بر این، وی گزارش نسبتاً دقیقی از انواع کیفرهای اجرا شده در اصفهان و شیراز همچون سربریدن و نحوه و چگونگی اجرای این مجازات را ذکر کرده است.

سفرنامه کرزن: سفرنامه کرزن منبع مهم دیگری برای تحقیق در تاریخ نظام کیفری ایران به حساب می‌آید. کرزن شرح جالبی درباره زندان انبار تهران و زندانیان آن ارائه کرده است. افزون بر این، کرزن تصاویری از زندانیان این زندان در کتاب خود ارائه کرده که منبع خوبی برای پژوهش پیرامون این افراد می‌باشد. کرزن در معرفی ایلات دقت خاصی دارد و گزارش‌های دقیقی از پیشینه ایلات ساکن ایران و آن بخش از ایلاتی که دست به راهزنی در راه‌ها می‌زدند، ارائه کرده است. وی مطالب مهمی درباره محورهای مواصلاتی ایران ارائه کرده است.

سفرنامه وامبری: کتاب وامبری منبع مناسبی برای تحقیق پیرامون ترکمن‌ها به حساب می‌آید. از آنجاکه نویسنده تجربه مستقیمی از برخورد و زندگی با ترکمن‌ها داشته، اطلاعات ارزشمندی درباره آنان در خود جای داده است. در این کتاب شیوه‌های غارت و راهزنی ترکمنان به خوبی

شرح داده شده است. از سوی دیگر، گزارش دقیقی درباره قبایل ترکمن و آنان که دست به راهزنی و غارت می‌زدند و شرایط اقتصادی آنان در این کتاب ذکر شده که در نوع خود بی‌نظیر است.

سفرنامه پاتینجر: پاتینجر، به‌عنوان افسر نظامی انگلیس، در اوایل دوره فتحعلی‌شاه به‌عنوان مأمور، برای بررسی دقیق وضعیت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ایران به نواحی جنوب شرقی کشور شامل سیستان و بلوچستان و کرمان فرستاده می‌شد. پاتینجر، به‌عنوان یک افسر تیزبین انگلیسی، اطلاعات دقیقی درباره بلوچ‌ها و شیوه‌های راهزنی و غارت آنان به دست می‌دهد که در دیگر منابع موجود نیست؛ از این رو، منبع مهم برای شناخت وضعیت سیستان و بلوچستان در اوایل دوره قاجار به حساب می‌آید.

سفرنامه لایارد: یکی دیگر از منابع مهم پژوهش پیرامون وضعیت راهزنی در دوره قاجار، سفرنامه لایارد است. وی که به‌عنوان یک انگلیسی‌سال‌ها در میان بختیاری‌ها زندگی کرده، به‌خوبی وضعیت بختیاری‌ها را در اثر خود منعکس کرده است. اطلاعات او برای پژوهش پیرامون بختیاری‌ها بسیار مناسب است. وی درباره راهزنی بختیاری‌ها و اقدامات آنان مطالب مهمی را در سفرنامه خود جای داده است.

تلگراف‌ها

کشیدن خطوط تلگراف در ایران دوره قاجار و به تبع آن رد و بدل شدن تلگراف‌ها، باعث ایجاد نوع جدیدی از منابع برای پژوهش در تاریخ شد که از اهمیت بسیار بالایی در تحقیقات تاریخی برخوردار هستند. حکام از طریق تلگراف‌ها به صورت مستمر وقایع مختلف حوزه حکمرانی خود را به پایتخت و دربار اطلاع می‌دادند، امروزه این تلگراف‌ها حجم وسیعی از داده‌ها را در اختیار می‌گذارند که می‌تواند در تحقیقات تاریخی بسیار سودمند باشد. بخشی از این تلگراف‌ها امروزه به صورت چاپی منتشر شده و در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است. این اسناد اطلاعات درخوری پیرامون راهزنی و راهزنان دوره قاجار در اختیار می‌گذارد. برای نمونه، می‌توان به تلگراف‌های عصر سپهسالار اشاره نمود که وقایع آذربایجان در حد فاصل ۱۹ ربیع‌الاول ۱۲۹۵ق تا ۲۹ ربیع‌الاول ۱۲۹۷ق را پوشش داده است. افزون بر مکاتبات اداری، این تلگراف‌ها موارد متعددی از وقایع روزمره آذربایجان شامل جرایم و مجازات‌ها را نیز در خود

منعکس کرده‌اند. قحطی‌ها وقایع سیاسی و اجتماعی، نزاع‌ها و درگیری‌ها، قتل‌ها، دزدی، راهزنی، چپاول مردم و شکایت از تعدی و زیاده‌خواهی حکام نسبت به مردم، بخش وسیعی از این موارد را به خود اختصاص داده است.

مجموعه دیگری از این تلگراف‌ها با عنوان گزارش‌های اوضاع سیاسی، اجتماعی ولایات عصر ناصری (۱۳۰۷ق) به کوشش محمدرضا عباسی و پرویز بدیعی در سال ۱۳۷۲ چاپ شده است. این مجموعه نیز، مانند تلگراف‌های عصر سپهسالار، حاوی مطالب مهمی پیرامون تاریخ اجتماعی مردم ایران در دوره ناصری است. راهزنان و راهزنی‌های صورت‌گرفته در گوشه و کنار کشور در این تلگراف‌ها منعکس شده است.

روزنامه‌ها

روزنامه هم مانند تلگراف از موارد جدیدی بود که به منابع پژوهشی ایران دوره قاجار اضافه شد. امروزه بخش مهمی از اطلاعات پیرامون مسائل اجتماعی از جمله جرایم و مجازات‌ها در روزنامه‌ها منعکس می‌شوند. در دوره قاجار نیز انعکاس وقایع مربوط به جرایم و مجازات‌ها بخش مهمی از محتویات روزنامه‌ها را به خود اختصاص داده بود. هرچند که از همان ابتدا آفت کنترل و سانسور و حذف برخی از مطالب و اخبار دامنگیر مطبوعات شد؛ به گفته قاسمی، پس از مرگ امیرکبیر، روزنامه وقایع اتفاقیه زیر نظر مستقیم میرزا آقاخان نوری قرار گرفت و وی نظارتی کامل بر مطالب مندرج در این روزنامه داشته (قاسمی ۱۳۸۰، ص ۴۵). اما با وجود این، همچنان روزنامه‌ها به‌عنوان منبع مهمی به‌منظور پژوهش در تاریخ ایران به‌ویژه درباره موضوع این پژوهش به حساب می‌آیند. در این پژوهش تلاش شد که از مهم‌ترین این روزنامه‌ها به فراخور نیاز استفاده شود. اوضاع اجتماعی و اخبار محلات و شهرهای مختلف عمدتاً بخش جدایی‌ناپذیری بود که در روزنامه‌های ادواری آن دوره، همچون وقایع اتفاقیه و روزنامه دولتی ایران، منتشر می‌شد.

گزارش‌ها و اسناد

افزون بر موارد فوق از دوره قاجار حجم وسیعی از اسناد و مدارک آرشیوی بر جای مانده که می‌تواند کمک شایانی به پژوهش حوزه مورد مطالعه بکند. این‌گونه از اسناد که شامل

نامه‌نگاری‌ها، فرمان‌ها، گزارش‌های روزمره، مکاتبات دیوانی و غیره است، اطلاعات مهمی در خصوص راهزنی و راهزنان دوره قاجار ارائه می‌دهند.

در میان این اسناد، گزارش‌های منظمی نیز از وقایع مختلف شهرهای ایران، به‌ویژه از دوره ناصری به بعد نیز موجود است. این گزارش‌ها به صورت روزانه و سال به سال برای ناصرالدین‌شاه نوشته می‌شده و هر یک عنوان مخصوص به خود داشته‌اند و عمده این اسناد به شکل روزنامه‌های ماهانه بوده که در بازه زمانی مشخصی اطلاعات مهم و وقایع اتفاق افتاده در شهرهای مختلف به خصوص تهران را در خود منعکس می‌کردند. مجموعه این اسناد در دو مرکز مهم یک کتابخانه کاخ گلستان و دیگری مرکز اسناد کتابخانه ملی موجود است که متأسفانه بخش اعظمی از این گزارش‌ها تا کنون فهرست نشده است و دسترسی به آنها برای نگارنده میسر نشد.

گزارش‌های خفیه‌نویسان: مجموعه‌ای از گزارش‌های روزانه خفیه‌نویسان انگلیس از صفحات جنوبی کشور توسط سعیدی سیرجانی بازخوانی و با نام وقایع اتفاقیه در سال ۱۳۶۰ ش چاپ شده است. اهمیت شیراز برای انگلستان، به‌عنوان مهم‌ترین مرکز جمعیتی خلیج فارس، لزوم توجه دولتمردان انگلیسی به ریز جریان وقایع در این منطقه را بیش از پیش مطرح می‌کرد. از این رو، حجم وسیعی از اطلاعات این منطقه روزانه توسط گزارش‌نویسان خفیه‌نویسان انگلیس تهیه شده بود. این مجموعه از گزارش‌های منبع مهمی برای شناخت تاریخ اجتماعی صفحات جنوبی کشور به حساب می‌آید. وقایع مهم روزمره ایالت فارس، بنادر خلیج فارس و شهرهای مجاور شیراز همچون دزدی، تجاوز، قتل، راهزنی در این گزارش‌ها منعکس شده است. مسائل امنیتی یکی از مهم‌ترین مواردی است که مورد رصد خفیه‌نویسان انگلیس در این دوره قرار گرفته است و از این رو، مسائلی همچون راهزنی، دزدی، ناامنی‌ها و غارت‌های صورت گرفته در شیراز و نواحی جنوبی ایران مورد توجه دقیق خفیه‌نویسان قرار می‌گرفته، از این رو، این مجموعه منبع مهمی برای ارائه تحلیل درباره راهزنی در منطقه فارس است و براساس این گزارش‌ها امکان ارائه تحلیل‌های آماری نسبتاً دقیق فراهم می‌شود.

اسناد: از اسناد همواره به‌عنوان اصلی‌ترین منبع برای پژوهش‌های تاریخ نام برده می‌شود. از آنجاکه که اسناد اطلاعاتی بی‌واسطه در اختیار پژوهشگران می‌گذارند همواره در تحقیقات تاریخی استفاده از آنها جایگاه ویژه‌ای دارد. درباره موضوع مورد این پژوهش نیز اسناد جایگاه

ویژه‌ای دارند. نکته مهمی که باید به آن اشاره کرد، ذکر این مطلب است که اسناد در این پژوهش عمدتاً به‌عنوان تکمیل‌کننده مباحث و داده‌های کتاب‌ها به حساب می‌آیند و عمده اطلاعات موجود درباره راهزنی در کتاب‌ها و سفرنامه‌ها ذکر شده است و اسناد در واقع نقش مکملی بر این داده‌ها دارند و به همین فراخور سعی شده که آن بخشی از اسناد مورد استفاده قرار گیرند که بر داده‌های کتاب‌ها و سفرنامه‌های مطلبی اضافه کنند؛ از این‌رو، سعی گردید که از اسنادی که داده‌های تکراری (مانند آنچه در کتاب‌ها ذکر شده) استفاده کمتری صورت گیرد.

جرم و تعاریف آن

قانون‌شکنی به‌نحوی از انحاء در تمامی مقاطع و دوران‌ها وجود داشته و مختص جامعه یا فرهنگ خاصی نیست. تعاریف متعددی از منظرهای مختلف درباره جرم بیان شده که هر یک از این تعاریف ناظر بر دیدگاهی است که افراد به این پدیده داشته‌اند. در لغت عرب، جرم و جریمه از جرم به معنی قطع کردن گرفته شده است. جرم به معنی گناه نیز از همین ریشه اتخاذ شده است؛ زیرا گناه موجب قطع رحمت خداوند و سلب سعادت دنیوی و اخروی از انسان خواهد شد و گناهکار در اثر رفتار خودش از رحمت الهی و حرکت به سوی سعادت و قدم برداشتن در مسیر کمال انسانی قطع و محروم شده است.^۱ نخستین موضوع مورد بحث در حقوق جزای عمومی جرم یا پدیده جزایی است. و آن عبارت است از ارتکاب عمل مخالف نظام اجتماعی که به موجب قانون قابل مجازات باشد.^۲ البته باید به این مطلب اشاره نمود که هر یک از مکاتب حقوقی در زمینه جرم تعاریف مختص به خود را ارائه کرده‌اند.^۳

از دید کلی، جرم شامل رفتاری، مخالف نظم اجتماعی است که مرتکب آن را در معرض مجازات یا اقدامات تأمینی (تربیتی، مراقبتی و درمانی) قرار می‌دهد. به دیگر سخن، جرم رفتار مخالف نظم اجتماعی (واقعیت اجتماعی) یک انسان (واقعیت انسانی) علیه جامعه است. از نظر حقوقی و قضایی، پدیده جزایی یا جرم مبتنی بر رفتاری است مخالف نظم اجتماعی که قانون آن را پیش‌بینی و مستوجب کیفر دانسته و اعمال یک مجازات یا اقدام تأمینی را نسبت به

۱. حبیب‌زاده، بررسی جرم محاربه و افساد فی الارض، ص ۹.

۲. ولیدی، بایسته‌های حقوق جزای عمومی، ص ۴۲.

۳. برای بررسی عقاید مکاتب گوناگون درباره جرایم بنگرید به ولیدی، همان، ص ۹۵-۱۱۸.

مرتکب آن تجویز نموده است.

امروزه در ایران و براساس ماده ۲ قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۰ ش. هر فعل یا ترک فعلی که در قانون برای آن مجازات تعیین شده باشد، جرم محسوب می‌شود.^۱ از نظر حقوق جزا، هر جرم دارای سه عنصر (قانونی، معنوی و مادی) است که اینها عناصر عام جرم به حساب آمده و در کلیه جرایم مشترک هستند.^۲ عنصر قانونی، یعنی وصف مجرمانه باید به تعیین قانون باشد، عنصر معنوی بدین معنی است که رفتار مجرمانه باید همراه با قصد مجرمانه یا تقصیر جزایی باشد و عنصر مادی شامل تحقق عملیات خارجی حاکی از رفتار مجرمانه است. این سه اصل در شریعت اسلام به این شکل معرفی شده‌اند؛ ۱. وجود نص قانونی یا حکم؛ ۲. فعل خارجی؛ ۳. شرایط عامه تکلیف شامل عقل، بلوغ اختیار و آگاهی. مهم‌ترین منابعی که در شریعت اسلام حاکی از لزوم عناصر قانونی برای تحقق جرم است عبارت‌اند از ۱. سوره طلاق آیه ۷؛ ۲. سوره اسراء آیه ۱۵؛ ۳. قاعده ممنوعیت عقاب بلائیان یا قبح عقاب بلائیان که از سالیان دراز در فقه اسلامی پذیرفته شده؛ ۴. حدیث رفع از پیامبر؛ ۵. اصل اباحه.^۳

گفته شد که جرم - براساس دیدگاه‌هایی که به آن نگریسته می‌شود - تعاریف مختلفی دارد. در ادامه به چندین تعریف از منظر دیدگاه‌های مختلف اشاره می‌شود.

از منظر متون و منابع دینی، جرم یا جریمه و مشتقات آنها مترادف با گناه و در همان معنای لغوی به کار رفته است. جرم در اصطلاح متون دینی و فقهی هر نوع کار ممنوع شرعی است که خداوند برای آن کیفر دنیوی (از قبیل حد، تعزیر، قصاص، دیه، کفاره) یا اخروی مقرر کرده، اعم از انجام دادن کاری که در دین از آن نهی شده یا ترک کردن کاری که بدان امر شده است. اساس تعریف مذهبیون از جرم براساس عقاید دینی است و به دیگر سخن، در نظر مذهبیون، جرم در واقع، تضییع و تجاوز به حق‌الله و حق‌الناس است و لذا جرم در شرع شامل مسائلی است که دارای مفسد اجتماعی و مفسد شخص باشد.^۴ در آیات قرآن کریم، جرم به شش وجه به کار برده شده است: ۱. شرک؛ ۲. جبری مذهب بودن؛ ۳. عمل منافی عفت؛ ۴. دشمن شدن؛

۱. گلدوزیان، حقوق جزای عمومی، ص ۲۲۱.

۲. ایمانی، فرهنگ اصطلاحات حقوق کیفری، ص ۲۲۰.

۳. گلدوزیان، همان، ص ۲۲۵-۲۲۶.

۴. همان، ص ۲۱۷.

۵. گناه و شایسته نبودن؛ ۶۷. ناگزیر بودن.^۱ در کنفرانس اجرای حقوق کیفری اسلام که در سال ۱۳۵۵ش در جلد برگزار شد این تعریف برای جرم مطرح شد: «جرم، مخالفت با اوامر و نواهی کتاب و سنت یا ارتکاب عملی است که به تباهی فرد یا جامعه بینجامد. هر جرم را کیفری است که شارع بدان تصریح کرده و یا اختیار آن را به ولی امر یا قاضی سپرده است».^۲ در صدر اسلام بین جرم و گناه رابطه تساوی برقرار بود و به عبارت بهتر هر گناهی جرم تلقی می‌شده است.^۳ از دیدگاه جوامع غربی، جرم به معنی وسیع کلمه عبارت از فعل یا ترک فعل فردی است که به جهت لطمه‌ای که به نظم اجتماعی وارد می‌کند و مرتکب توسط جامعه به کیفر می‌رسد.^۴ اکثر حقوق‌دانان، جرم را امری نسبی می‌دانند که از زمانی به زمانی و از جامعه‌ای به جامعه‌ای دیگر تفاوت می‌کند. تعاریف مختلفی از جرم توسط آنان ارائه شده که بعضی از این تعاریف محل مناقشه است. اما شاید بتوان تعریف زیر را یکی از بهترین تعاریف درباره جرم دانست:

بر این اساس، جرم عبارت است از: «هر فعل یا ترک فعلی است که قانون‌گذار برای آن مجازات یا اقدامات تأمینی و تربیتی در نظر گرفته است».^۵

از منظر جامعه‌شناسان، جرم پدیده‌ی دائمی اجتماعی است که در هر زمان و مکان اتفاق می‌افتد. بعضی از جرایم با تحولات اجتماعی تغییر نمی‌یابند و نزد وجدان عامه مردم زشت و ناپسند هستند، در حالی که برخی از دیگر جرایم هم‌زمان با سیر تکاملی تمدن و اخلاقی اجتماعی تغییر می‌یابند.^۶

در مفهوم حقوق قضایی پدیده جزایی یا جرم مبتنی بر رفتاری است که از طرفی مخالف نظم اجتماعی است و از طرفی دیگر باید این رفتار در قانون جزا پیش‌بینی و مستوجب کیفر قانونی باشد. بدین ترتیب، در مفهوم حقوقی و قضایی که بر مبنای اصل قانونی بودن جرم و مجازات است، حقوق و آزادی‌های فردی در برابر جامعه بهتر حمایت می‌شود. در مفهوم واقعی

۱. حبیب‌زاده، همان، ص ۱۰.

۲. گرجی، «گزارش کنفرانس اجرای حقوق کیفری اسلامی و اثر آن در مبارزه با جرایم»، نشریه مؤسسه تطبیقی دانشگاه تهران، ش ۲، ص ۱۲۶.

۳. قیاسی و دیگران، مطالعه تطبیقی حقوق جزای عمومی...، ص ۱۲.

۴. گلدوزیان، همان، ص ۲۲۲.

۵. قیاسی، همان، ص ۷.

۶. دانش، مجرم کیست، جرم‌شناسی چیست، ص ۵۶.